

ВИЩА ОСВІТА В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Пожуєв В.І. (м. Запоріжжя)

Анотація

У статті дається аналіз проблем вищої освіти в контексті глобалізації, інтеграції України в загальноєвропейський простір, основні тенденції розвитку Болонського процесу, підвищення конкурентноздатності вищої освіти України.

Ключові слова

БОЛОНСЬКИЙ ПРОЦЕС, ГЛОБАЛІЗАЦІЯ, КОНКУРЕНТОЗДАТНІСТЬ, ЯКІСТЬ ЗНАНЬ, МОБІЛЬНІСТЬ КАДРІВ, ДИВЕРСИФІКОВАНІСТЬ, РЕФОРМУВАННЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Вступ

XXI століття – вік освіти, звернення до людини, тому необхідний синтез знань (освіта), культури, зв'язку науки з виробництвом; необхідний синтез гуманітарних і фундаментальних знань. Мир глобалізується та збереження глобалізації вимагає нових механізмів його стійкого розвитку.

В умовах глобалізованого світу треба формувати нове системне мислення студента, у контексті якого на перший план виходить людський фактор, людський капітал. Доля XXI століття пов'язана з долею освіти, і від того, які люди прийдуть до керування державою, економікою, збройними силами, соціально-культурними процесами, залежить доля всієї планети.

Очевидно, що сьогодні в Європі існує *різноманіття* освітніх систем, наукових шкіл і підходів до характеристики специфіки освіти. Поряд із цією диференціацією й різноманіттям, європейська освіта володіє в цілому *якісною визначеністю*, що легко відокремлює його від американської або китайської освіти. У Європі є історично сформована єдність і різноманіття освітніх систем.

Мета статті:

- проаналізувати освітні процеси, що розгортаються в контексті Болонського процесу;
- визначити шляхи ефективності освіти в умовах глобалізації.

Обговорення проблеми

Можна припустити, що ця освітня система може бути піддана трансформації за допомогою певної *освітньої політики*. Один можливий шлях міг би бути спрямований на диверсифікованість європейської освіти й підтримки в ньому мультикультуралізму. Однак сьогодні для Європи характерна тенденція, що представлена *політикою інтеграції освіти*. Вона повністю відповідає пануванню інтеграційних тенденцій у Європі й у цьому плані заслуговує серйозного схвалення.

Проте, такі країни Європи, як Німеччина, Голландія, Фінляндія й деякі інші зазнають труднощів відносно того, що в Болонській декларації позначений як блок європейської освіти зі своєю національною традицією організації освіти і її змістом. Незважаючи на те, що ці країни підписали декларацію, на наукових конференціях і в публікаціях фахівці з освіти цих країн не єдині в сприйнятті Болонської декларації.

Болонський процес не враховує в достатньому ступені національну специфіку освіти, як у країнах ЄС, так, тим більше, у країнах, не включених у цей союз.

Як відзначає російський фахівець А.І. Аврус, в ХІХ в. у Західній Європі були вироблені різні моделі університетів: у Пруссії Гумбольдт запропонував ідею університету, що об'єднав освіту й наукову діяльність; в англійських університетах превалювало виховання джентльменів; французькі більше готували до практичної діяльності; кардинал Ньюмен виступив з концепцією католицького університету, що повинен розвивати інтелект студента за допомогою гуманітарних наук.

Зазначені традиції присутні в освіті цих країн сьогодні, визначають їх особу й не повинні бути піддані загрози уніфікації, як іноді виглядає Болонська декларація, навіть незважаючи на її заяву про відсутність претензій на стандартизацію та уніфікацію.

Проголосивши конвенцію, Болонська декларація характеризує головним чином лише один її вимір - засвоєння Європою американської моделі освіти та не говорить про значимості досвіду французької системи, а також німецької.

Реформування зарубіжних освітніх систем характеризується:

- 1) відкритістю освітніх систем, широким залученням міждержавних і суспільних структур;
- 2) погодженістю освітніх реформ: реформування шкільної освіти, професійної освіти, вищої освіти;
- 3) реформування освіти розглядається на рівні Європарламенту;
- 4) характеризується значною фінансовою підтримкою з боку урядових структур;
- 5) глобалізація веде до скорочення бар'єрів і відстаней, освітніх і інформаційних просторів.

Україна в стані реформувати вищу освіту, хоча одні розроблювачі, відповідальні за освітню політику, наполегливо вимагають негайного підключення України до європейської освіти на будь-яких умовах.

Так, на думку С. Бергана, керівника Відділу вищої освіти й наукової праці Ради Європи, як можна більша кількість європейських держав повинні стати учасниками створення єдиного освітнього простору в Європі. Україна повинна брати участь у цьому «прориві».

Ціль Болонського процесу - «... щоб студенти й викладачі могли вільно пересуватися по всій Європі», - впевнений С. Берган.

Що стосується української позиції, то вважають, що Болонський процес «створює базу для того, щоб багаторазово збільшити мобільність студентів і викладачів для того, щоб і ті, і інші мали можливість хоч кожний семестр міняти університет і країну». Він затверджує: «Якщо ми живемо не тільки сьогоднішнім днем, а ще думаємо про майбутнє, то просто зобов'язані створювати українцям умови, при яких вони зможуть певний час вчитись й працювати за кордоном...».

Очевидно, автори Болонської декларації сильно б зачудувалися такому тлумаченню документа, тому що в ньому мова йде не про працевлаштування як такого, а про посилення наукових комунікацій, що знімають внутрішні перешкоди для спілкування й потенційно посилюючої мобільності, насамперед у рамках вже інтегрованої частини Європи.

Не випадково, замість терміна «employment» (працевлаштування), вони використовують поняття «employability» (здатність, придатність до роботи). На питання про негативні наслідки членства в Болонському русі, український експерт відповідає: «втрати... грозять тим, хто не хоче йти в ногу згодом. А від інтеграції в освітній сфері в першу чергу виграють студенти та викладачі провідних українських вузів..., і, в остаточному підсумку - виграє все суспільство ...».

Відзначимо, що навіть німецькі фахівці сумніваються в можливості такого широкого обміну. Що стосується України, Болонська декларація ні словом не згадала про візові режими, що існують для деяких країн Східної Європи та України.

Потенційні переваги розширення можливостей Болонського процесу:

1. Знайомство з європейським досвідом, традиціями, менталітетом.
2. Участь у роботі загальноєвропейських структур.
3. Розширення міжнародного співробітництва.
4. Використання досвіду західноєвропейських країн.
5. Визнання дипломів у загальноєвропейському просторі.
6. Підготовка кадрів, які працюватимуть в умовах конкуренції.

Позитивне сприйняття інтеграційної політики в освіті пов'язано, насамперед, із практичною включеністю в європейський інтеграційний процес, а для таких країн, як Україна, представляється усе менш перспективним участь в інтеграції освіти.

Готовність українських студентів продовжити освіту в Європі не забезпечена не стільки розходженням у системі освіти України та інших країн Європи, скільки візовими перегородками та відсутністю фінансових можливостей для більшості талановитих

студентів. Що стосується деяких багатих громадян, то вони вчаться вже зараз в університетах Європи і США. І ті з них, хто дійсно бажає вчитися, успішно пристосовується до вимог університетів цих країн, що розрізняються між собою.

Демографічні процеси в Європі, як і в США, дозволяють виживати їх університетам за рахунок навчання людей із усього світу. У цьому змісті в Європі може виникнути інтерес до дійсного відкриття європейських університетів, але чи торкнеться це українських студентів, поки не ясно. У надії на таку можливість, а точніше, домовившись про неї при умові, Україна могла б бути більше зацікавлена в Болонському процесі.

Болонська декларація й інші вищезгадані документи, будучи підписаними багатьма країнами, у тому числі й не інтегрованими в Європу, не забезпечують останнім їх інтеграцію в європейську систему освіти.

Слід зазначити, що європейські університети проводять величезну різнопланову роботу, однак основних напрямків можна виділити три:

1. Одержання та поширення інформації про автономії університетів у країнах Європи і за її межами щодо готування або впровадження реформ і визначення впливу цих реформ на суспільні перетворення в окремих країнах і в Європі в цілому;
2. Оцінка ситуації, коли університети вважають, що їх можливості діяти, розвивати й поширювати нові ідеї стримуються політичною та економічною владою;
3. Обговорення теми щодо дискусій по правах і обов'язках університетів у соціальному, культурному й економічному розвитку, тобто виконання суспільних обов'язків університетів.

Контроль над виконанням принципів хартії наглядацька рада здійснює по чотирьох основних напрямках:

- 1) проводить опитування, організовує візити й дослідження з метою оцінки поля діяльності університетів, коли вони підсилюють свою роль у суспільстві й збільшують свій інтелектуальний внесок у швидко плинне суспільство;
- 2) дає консультації лідерам університетів і інших учасників освітнього й наукового процесу на підставі моніторингу функціонування університетів у суспільстві;
- 3) підтримує форум для обговорення академічними, політичними, економічними лідерами й представниками засобів масової інформації ролі автономії університетів і академічної волі;
- 4) видає матеріали про результати своєї діяльності по сучасному розумінню ролі й обов'язків університетів.

Забезпечують діяльність наглядацької ради правління з п'яти членів, що займається справами матеріального забезпечення, і колегія із семи членів, що здійснює аналіз втілення принципів хартії в сучасному суспільстві. Щорічно (у вересні) проводиться конференція в м. Болоньї з питань дотримання принципів хартії університетами Європи. Правління збирається раз у рік. Колегія збирається кілька разів у рік - по необхідності.

Наглядацька рада з 1988 року підтримує регулярні контакти з 450 установами, що підписали хартію, для одержання й поширення інформації про розвиток університетської автономії в Європі й за її межами. Крім цього, він підтримує зв'язки з організаціями, що займаються правами й обов'язками університетів, такими, як Зальцбургський семінар в Австрії, Міжнародна асоціація університетів зі штаб-квартирою ЮНЕСКО в Парижі й з Радою Європи. Щорічно (у вересні) проводиться конференція в м. Болоньї з питань дотримання принципів хартії університетами Європи.

Двухрівнева система веде до:

- 1) збільшення освіти освітніх систем;
- 2) зменшення відсівання студентів і зниженню росту випускників;
- 3) збільшення гуманності;
- 4) розширення академічної мобільності та академічної волі;
- 5) удосконалювання освітніх стандартів;
- 6) формування системи безперервної освіти;
- 7) підвищення прозорості навчальних програм.

Принципи та програма хартії напрацьовуються шляхом проведення хартією щорічних симпозіумів, самітів і конференцій у м. Болоньї.

На конференціях, проведених наглядацькою радою Великої хартії університетів щорічно розглядаються питання здатності університетів приймати незалежні рішення. Кожна конференція розглядає різні аспекти керування, розвитку навчальних планів і програм, відновлення штатів, колективного прийняття рішень, розгляду проблем автономії університетів у контексті наукових досліджень.

Незважаючи на те, що протягом останнього десятиліття активно обговорюється й оцінюється вплив нових умов на діяльність університетів, питання наукових досліджень у зв'язку з університетською автономією залишаються недостатньо проробленими.

Дебати з питань проведення наукових досліджень і майбутнього їхнього розвитку активно ведуться, але вони в компетенції не тільки університетів, коли мова йде про умови, що змінюються в цілому в сфері наукових досліджень, механізмів фінансування, співвідношень приватного й державного фінансування й т.д.

Таким чином, спроба зв'язати ці дискусії з питанням університетської автономії, інакше кажучи, з роллю університетів як установи для проведення досліджень і викладання, є непростим завданням.

Університети прагнуть до більшої автономії, що сполучається з новими ініціативами щодо контролю над якістю. За останні роки вузи різних континентів кидають виклик європейській вищій освіті. Закордонні провайдери все більше й більше дають можливість одержати освіту англійською мовою через електронні засоби навчання, надаючи значні пільги.

Поряд із традиційною, національною, регульованою державою системами у вищій освіті виникають нові сектори, але дотепер уряд та університети в Європі їх ігнорували.

Глобальна освіта – це не просто сукупність національних освітніх систем і просторів; це – особлива мегасистема, де задаються й реалізуються універсальні цілі освітньої політики, а домінуючого значення набувають спрямовані на їхнє досягнення міжнародні зв'язки й відносини в галузі освіти.

Останні десятиліття відзначені дією глобальних освітніх тенденцій, які М.В.Кларин назвав «мегатенденціями». До їхнього числа відносяться:

- зростаюча масовість освіти і її безперервний характер;
- висока економічність освіти, як для індивідуума, так і для суспільства;
- орієнтація на активне освоєння людиною не стільки знань, умінь і навичок, скільки способів пізнавальної діяльності;
- адаптація освітнього процесу до запитів і потреб особистості;
- орієнтація навчання на розвиток особистості учнів і забезпечення їх творчих можливостей і якостей.

Під впливом глобалізації формування і розвиток освіти вступило в якісно нову фазу – фазу міжнародної інтеграції, що є наслідком інтернаціоналізації освітньої сфери.

Інтеграція характеризується взаємним зближенням, взаємодоповнюваністю й взаємозалежністю національних систем освіти, синхронізацією дій по їхньому розвитку (що досягається на основі регулювання цих дій над національними інститутами), тенденцією до формування єдиного освітнього простору як найбільш ефективної форми вирішення завдань міжнародного майбутнього (А.П. Лиферов).

Філософія й практика глобальної освіти піднімають особистість викладача, що представляється, насамперед, носієм культури й у той же час її творцем, світового педагогічного досвіду і його продовжувачів. Вважається, що сучасний педагог обов'язково

повинен мати творчу індивідуальність, володіти самобутнім педагогічним мисленням.

Сучасний педагог, вчитель, викладач покликаний до вміння використовувати кращий світовий досвід і нові технології навчання, мати здатність інтерпретувати їх стосовно до конкретних педагогічних умов.

Головне – це формування педагогічної компетентності (ціннісно-сислової, інтелектуально-гностичної, емоційно-оціночної, художньо-творчої). Показники педагогічної компетентності: гуманістична, соціокультурна спрямованість змістів удосконалювання; особистісне відтворення соціокультурних цінностей; відповідність нормам культури й цінностям її розвитку.

Незважаючи на всі нововведення останнього періоду, українська система освіти багато в чому ще перебуває в полоні дидактичної теорії, що розробив Ян Амос Коменський в XVII столітті. Звичайно, роль ідей Коменського в розвитку світової культури важко переоцінити, але в XXI столітті його дидактичні погляди стали гальмом на шляху освоєння новітніх досягнень педагогічної думки й сучасних технологій навчання.

Тобто, ми впадемо в крайність, якщо зробимо висновок, що в процесі модернізації перед вітчизняною системою освіти стоїть завдання зміни пануючої парадигми - відмова від теорії навчання, що сходить до Яна Амоса Коменського, і перехід на більше сучасне коло ідей, більше сучасні й перспективні наукові підстави. У контексті даної статті мова йде про освоєння філософії, теорії й практики глобальної освіти.

А це має на увазі:

- енергійне підключення вітчизняної системи освіти до процесів глобалізації, зокрема, до Болонського процесу;
- методологічну перебудову системи освіти, перехід до інноваційного навчання та підготовки кадрів;
- більше повне відбиття змісту глобальної освіти, властивих йому ідей, цінностей і змістів на всіх етапах загального й професійного навчання;
- подальше освоєння нових інформаційних технологій, створення в українській системі освіти єдиного освітнього середовища;
- трансформація установ освіти, насамперед, професійного, в організації підприємницького типу, більш тісно пов'язані з економічним, соціальним і культурним розвитком регіону, країни й світу. Збільшення на цій основі освітнього внеску в становлення економіки знань;
- створення системи безперервної освіти, що охоплює всю діяльність людини; збільшення на цій основі внеску освіти у становленні суспільства знань.

Необхідно ефективно використати нові знання для:

- створення сучасної інфраструктури науки та системи інформаційного забезпечення наукової і науково-технічної діяльності, інтеграція освіти, науки та виробництва;
- підвищення престижу наукової й науково-технічної діяльності;
- розвиток фундаментальних, пошукових і прикладних досліджень по пріоритетних напрямках науки в тісному зв'язку з підготовкою фахівців, наукових і науково-педагогічних національних кадрів;
- надання можливості динамічного розвитку гуманітарним, соціально-економічним, природним і технічним наукам для забезпечення високої якості загальної та професійної підготовки, удосконалення системи навчання і виховання;
- найповніше використання наукового потенціалу системи освіти для забезпечення, розвитку науки, культури, розробка, виготовлення науково-інтелектуальної та конкурентоздатної науково-технічної продукції.

Науково-технічне співробітництво та інтеграція України у світовий науково-технологічний простір є невід'ємною частиною діяльності наукових установ. В останні роки здійснювалися заходи щодо створення договірно-правової бази міжнародного співробітництва в сфері науки і технологій із країнами Союзу Незалежних Держав і Балтії, Європи, США, країнами Азії і Африки. Найбільші обсяги міжнародного співробітництва українські науковці здійснюють у рамках програми НАТО, через Український науково-технічний центр і по грандах фонду SRDF.

Сьогодні в Україні на законодавчому рівні вже затверджена система стандартів по кожному освітньо-кваліфікаційному рівні й профілю підготовки. В 2001 році міністерство розробило форму додатка до диплома європейського зразку. Розвиваючи Болонський процес, пропонується, крім, національного диплома, видавати також міжнародний диплом єдиного для Європи зразку, що повинен визнаватися роботодавцями на європейському ринку праці.

Зона європейської вищої освіти вимагає підвищення якості знань, щоб відповідати очікуванням партнерів. Дійсно, оцінка якості повинна враховувати мету та місію інститутів і програм. Вона вимагає балансу між нововведеннями й традиціями, академічними перевагами й соціальною, економічною необхідністю; охоплює викладання та наукові дослідження: керування і адміністрування, сприйнятливість до потреб учнів і забезпечення зовнішньоучбових послуг. Якість – основна умова для довіри, мобільності, сумісності та привабливості в Зоні європейської вищої освіти.

Прискорення руху України до суспільства знань і інтеграція в ЄС стануть можливими тільки за умов перетворення науково-освітнього комплексу з маргінальної сфери інтересів держави та

усього суспільства в пріоритетну. Вузькі рамки статті виключають доповнення вже викладеного новими доказами того, що в останні два-три роки почався рух саме щодо концентрації ресурсів України на створенні перших паростків «економіки знань» і рішення суспільних проблем на зовсім нових методах.

Болонський процес є ефективним інструментом гармонізації систем вищої освіти країн учасників процесу. Вхідження України в Болонський процес варто розглядати в контексті національних інтересів нашої країни, розвитку зовнішньополітичного курсу України, спрямованого на співробітництво та інтеграцію з Європою.

Розвиток Болонського процесу заслуговує на серйозну увагу. Болонський процес є взаємовигідним способом формування єдиного європейського ринку висококваліфікованої праці й вищої освіти. Участь України в цьому процесі безумовно буде сприяти підвищенню конкурентноздатності українських освітніх послуг і кадрів.

Україні необхідно зробити два важливих кроки.

По-перше, провести ґрунтовний порівняльний аналіз вітчизняної системи науки й освіти стосовно європейського (по Болонській моделі). За результатами цього аналізу визначити, які саме зміни необхідно здійснити в нашій системі науки й освіти, і провести відповідні реформи. Але ці реформи, швидше за все, не зможуть бути «косметичними». Вони повинні торкнутися корінно основи нашої науки й освіти. Здійснюючи їх, ми повинні будемо відповістити на запитання: чому і як варто вчити в сучасному гостро конкуруючому світі?

Другим важливим кроком повинно стати прийняття урядом країни зваженого політичного рішення, що ґрунтувалося б на необхідності проведення зазначених реформ і лягло в основу рішучої зовнішньої політики держави, спрямованої на інтеграцію вітчизняної системи науки й освіти в європейський простір.

Ми повинні бути впевнені, що європейська система вищої освіти здобуває всесвітній рівень притягання, що відповідає нашим національним культурним і науковим традиціям. Створення європейської зони вищої освіти вимагає постійної підтримки, уважного керування й адаптації до безупинно мінливих потреб її розвитку.

Висновки

1. Сказане далеко не вичерпує наслідків процесів глобалізації для розвитку освіти. Не можна не сказати про те, що глобалізація не є єдиною домінантною зміною в освітній сфері. Проте, у сучасних умовах, тема глобалізації винятково важлива.

Наше завдання полягає в тім, щоб, з одного боку, не упустити тих сприятливих можливостей, які відкриває глобалізація для розвитку освіти, а з іншого боку - повною мірою використати величезний гуманістичний потенціал освітньої сфери для керування процесами глобалізації, для повороту цих процесів у сприятливе

русло для майбутнього людства.

2. Болонський процес – це процес розпізнавання однієї освітньої системи іншою на Європейському просторі. Якщо майбутнє України пов'язане з Європою, то не можна далі затверджувати, що Болонський процес має для нас тільки просвітницьке й пізнавальне значення.

Освітній процес можливий тільки на базі культури: саме на цій базі можуть розвиватися реальна політика, ефективна економіка, створюватися добробут людей. Культура – це гармонізація людських відносин, розвитку особистості, соціуму, гармонізація національно-етичних відносин.

3. Одночасна участь системи вищої освіти України в Болонських перетвореннях повинно бути спрямоване тільки на її розвиток і одержання нових якісних показників, а не на втрату кращих традицій, зниження національних стандартів його якості.

Орієнтація на Болонський процес не повинна приводити до надмірної перебудови вітчизняної системи освіти. Навпаки, її стан треба глибоко осмислити, зрівнявши з європейськими критеріями та стандартами й визначити можливості її вдосконалення на новому етапі.

Перспективи подальших наукових досліджень:

- ✓ аналіз проблем вищої освіти після підписання Болонської декларації;
- ✓ аналіз кредитно-модульної системи навчання в Запорізькій державній інженерній академії.

Джерела

1. Вульфсон Б.Г. // Высшее образование на Западе на пороге XXI века: успехи и нерешенные проблемы // Ч.З.М.: Педагогика, 1999.
2. Чешков М.А. // Взгляд на глобализацию через призму глобалистики. – М.: МэиМО, 2001.
3. Панарин А.С. // Глобальное политическое прогнозирование. – М., 2000.
4. Исаев И.Ф., Костина Н.И. // Преподаватель высшей школы: профессионально-педагогическая подготовка. – Белгород, 2001.
5. Болонский процесс: Сближение, а не унификация. Кремень В. / Зеркало недели. - №48. – 2004.
6. Дидактичні поняття кредиту і модуля в контексті Болонського процесу. Сікорський П. / Шлях освіти. - №2. – 2004.
7. Методична складова Болонського процесу. Корольов Б. / Освіта, №26 – 2004.
8. Модернізація вищої освіти України: Болонський процес. Степко М.Ф. / Освіта України. - №60-61. – 2004.
9. Проблема якості освіти в контексті Болонського процесу. Терещенко Ю. / Освіта, №30. – 2004.

10. Програма проведення педагогічного експерименту щодо впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищих навчальних закладах 3-4 рівнів акредитації. Болюбаш Я.Я. / Освіта, №8. – 2004.

11. Андрущенко В. Модернізація вищої освіти України в контексті Болонського процесу // Освіта. – 2004. – 12 травень. – С.4-6.

12. Байденко В.И. Болонские реформы: некоторые уроки Европы // Высшее образование сегодня. – 2004. - № 2. – С. 14-22.

13. Бобров В., Падалка О. Проблеми вищої освіти у створенні моделі інноваційно-орієнтованої економіки // Вища освіта України. – 2004. - № 3. – С. 45-48.

14. Бугай Ю.М. Роль освіти у формуванні інноваційного шляху розвитку суспільства // Вісник українського відділення міжнародної академії наук вищої школи (науковий і громадсько-інформаційний журнал). – 2003. - №1. – С. 67-69.

15. Будущее европейского образования. Болонский процесс (Сорбонна -Болонья-Саламанка-Прага). Сост. Е.В. Шевченко – СПб.: Из-во СПбГПУ, 2002. – 76 с.

16. Долганова Л. Проблеми модернізації освіти України в контексті Болонського процесу: (Викладання доповіді В.Журавського) // Освіта України. – 2004. – 27 лют. – С. 2.

17. Жовта І. Реформування вищої освіти і Болонський процес // Освіта України. – 2003. – 9 грудень. – С. 3-4.

18. Журавський В.С. Болонський процес: головні принципи входження в Європейський простір вищої освіти. – К.: ІВС „Політехніка”, 2003. – 200 с.

19. Журавський В.С. Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні. – К.: Вид. дім „ПОРЕ”, 2003. – 416 с.

20. Захаревич В.Г., Заграй Н.П., Обуховец В.А., Попов В.П. Болонская декларация и задачи ТРТУ по ее реализации. – Таганрог: Изд-во ТРТУ, 2004. – 46 с.

21. Каленюк І., Корсак К. Рух Європи до суспільства знань, Болонський процес і Україна // Вища освіта України. – 2004. - № 3. – С. 22-28.

22. Коваленко О. Болонський процес: подолання стереотипів: (Бесіда з директором департаменту вищої освіти МОН України Ярославом Болюбашем) // Освіта України. – 2004. – 19 березень. – С. 5-6.

23. Корецька. Освітні інтеграції в контексті Болонського процесу // Освіта. – 2004. – 27 жовтень. – С. 4.

24. Корольов Б. Методична складова Болонського процесу // Освіта. – 2004. – 2 червень. – С. 2-3.

25. Пожуєв В.І. Вища освіта як фактор інноваційного розвитку суспільства та інтеграції України в європейське співтовариство //

«Збірник наукових праць Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії». – Запоріжжя, ЗДІА. – Випуск №19 – 2005. – С. 5-20.

26. Вища освіта і Болонський процес: Навчальний посібник / За редакцією В.Г. Кременя. Авторський колектив: М.Ф. Степко, Я.Я. Болюбаш, В.Д. Шинкарук, В.В. Грубінко, І.І. Бабин. – Тернопіль: Начальна книга – Богдан, 2004. – 384 с.

Стаття надійшла 10.01.2005